

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІД ЧАС ВІЙНИ

*Місто Ізюм Харківської області.
Пошкоджені ритуальні скульптури середньовічних кочівників на території заповідника.
Березень 2022 року. (За: <https://x.com/DespoilerofH/status/1525948606435540993?s=20>)*

Брутальна агресія російської федерації проти України призвела до непоправних втрат і руйнувань культурної та історичної спадщини України. Під час війни, розв'язаної росіянами, культурні й освітні заклади, музеї й бібліотеки нашої держави стали цілями агресора, який має на меті знищити українську ідентичність та історичну пам'ять. Унаслідок війни було зруйновано або пошкоджено тисячі об'єктів культурної спадщини, передусім у Луганській, Донецькій, Херсонській, Запорізькій, Харківській та Київській областях. Наслідки бойових дій є особливо руйнівними до археологічної спадщини, зважаючи на те, що археологічні об'єкти не підлягають відновленню, а зруйнований зв'язок між контекстом і пам'яткою втрачає універсальний характер інформації, яку можна було б отримати під час дослідження.

Наразі охорона культурної спадщини в Україні зосереджена переважно на видимих об'єктах спадщини, таких як пам'ятки архітектури, мистецтва, культові споруди тощо. Водночас пошук та розпізнавання пошкоджених археологічних об'єктів є значно складнішим, оскільки об'єкти можуть існувати в непрявленому стані. Через це більшість археологічних об'єктів не включено до списків пам'яток культурної спадщини, а також до них не застосовується необхідний комплекс пам'яткоохоронних заходів. Специфіка археологічних пам'яток під час війни полягає в тому, що їхнє відкриття часто безпосередньо пов'язане з катастрофічними подіями, зі знищенням ландшафтів унаслідок військових дій.

Стаття має на меті вивчення українського досвіду збереження й дослідження археологічних пам'яток, а також моніторинг руйнування археологічної спадщини внаслідок російської агресії; з'ясувати, з якими проблемами передусім пов'язана фіксація втрат археологічної спадщини під час війни і коротко підсумувати той спектр викликів, що виник перед археологами.

Юридичний аспект

Основним нормативним документом, що регулює поведінку з культурними цінностями під час збройного конфлікту, є Гаазька конвенція 1954 року про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту та два протоколи до неї (1954 і 1999).

Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року вимагає від держав вживати заходів для захисту культурних цінностей під час війни. Це включає зобов'язання «забороняти, запобігати і, в разі необхідності, припиняти будь-які форми крадіжки, грабунку або незаконного привласнення культурних цінностей, а також будь-які акти вандалізму, спрямовані проти культурних цінностей» і «утримуватися від ревізиції рухомих культурних цінностей, що знаходяться на території іншої Високої Договірної Сторони» (стаття 4 пункт 3). Держави також зобов'язані вживати всіх необхідних заходів для судового переслідування і накладення санкцій на тих, хто вчиняє або наказує вчинити акти мародерства чи інші

злочини, що порушують конвенцію (стаття 28). Гаазька конвенція також розглядає зобов'язання окупаційних сил під час збройного конфлікту (стаття 5). Зобов'язання окупаційної влади полягають у тому, щоб «у міру можливості підтримувати компетентні національні органи влади окупованої країни в захисті та збереженні її культурних цінностей». Російська федерація ратифікувала Конвенцію, але лише перший протокол до неї. Однак протягом усього періоду військових дій з 2014 року росія систематично нехтує вимогами цього міжнародного договору.

Існує ще два міжнародні документи, які регулюють поведження з культурною спадщиною під час військових конфліктів. Це *Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності* 1970 року та *Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини* 1972 року. Міжнародне гуманітарне право забороняє мародерство, а також широкомасштабне знищення і привласнення майна, не виправдане військовою необхідністю і здійснюване незаконно і безглуздо.

Але росія не лише не дотримується всіх міжнародних зобов'язань у гуманітарній сфері, а й свідомо порушує договори. Після окупації та анексії Криму в 2014 році археологічні об'єкти півострова опинилися в центрі уваги російських дослідників. Здебільшого колекції з незаконно розкопаних російськими окупантами кримських археологічних пам'яток були вивезені на територію росії. Зараз, під час повномасштабного російського вторгнення, існують документальні свідчення вивезення колекцій з музеїв, розташованих на тимчасово окупованих територіях, зокрема в Криму, Херсонській, Луганській та Донецькій областях.

Позначення пам'яток як об'єктів міжнародної спадщини, наприклад, за схемою Блакитного щита ЮНЕСКО, з відповідним позначенням на карті, у цій ситуації може створити додаткові ризики для цих пам'яток. Неодноразово було зафіксовано випадки цілеспрямованого підриву та пошкодження пам'яток архітектури (наприклад Святогірського монастиря, історичного центру

Маріуполя), культових споруд та музеїв. Неefективність міжнародного законодавства у сфері збереження природної та культурної спадщини очевидна із самого характеру агресії російської федерації, яка має на меті стерти культурну ідентичність України [Moldovan].

Часто дослідження археологічних пам'яток на окупованих територіях та «евакуація» музейних колекцій пояснюється агресором як спроба врятувати культурні цінності від знищення під час бойових дій. Насправді такі пояснення є суто пропагандистськими, адже справжньою причиною ризику для спадщини є брутальна агресія з боку російської федерації. Археологічні та музейні організації, які «опікуються» культурними цінностями на окупованих територіях, представляють російську державу, яку низка міжнародних інституцій визнала спонсором тероризму, а її лідера - міжнародним злочинцем. Відповідно, усі дії щодо культурних цінностей - чи то розкопки, чи то «евакуація» колекцій - слід розглядати з точки зору загальної злочинної політики держави, яка незаконно окупувала сусідню країну [Radchenko, Kiosak].

Відповідно до статті 7 Гаазької конвенції 1954 року, держави-учасниці повинні планувати або організовувати роботу служб чи спеціалізованого персоналу в складі своїх збройних сил, завданням яких буде забезпечення поваги до культурних цінностей та співпраця із цивільними органами влади, відповідальними за збереження цих цінностей у разі збройного конфлікту. Наразі такого об'єднання в Україні не існує, окрім створеної у 2022 році «Групи моніторингу археологічних ландшафтів» при НАН України. На кожному етапі організації подібної служби виникає необхідність налагодження зв'язків і прямих контактів з низкою військових структур, а також проведення роз'яснювальної роботи серед військовослужбовців щодо важливості поваги до культурних цінностей [Повідомлення НАН України].

Відповідно до міжнародних конвенцій та українського законодавства, охорона культурної спадщини покладена на державу та центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, а в Україні головним

координатором і виконавцем програм з моніторингу руйнування археологічної спадщини є Міністерство культури та інформаційної політики. Наразі укладено Меморандум про співпрацю між Інститутом археології Національної академії наук України та Українським державним інститутом культурної спадщини Міністерства культури та інформаційної політики України.

Археологічні дослідження під час війни

Агресія росії негативно вплинула на проведення археологічних досліджень, насамперед польових робіт.

По-перше, більша частина археологічних досліджень на тих територіях, що зазнали безпосереднього впливу бойових дій, була зупинена. Це стосується окупованих ворогом територій, де про проведення будь-яких робіт не може бути й мови через загрозу життю та відсутність належних умов для дослідницької діяльності. На деокупованих територіях (Київська, Житомирська, Чернігівська, Харківська області та частина Херсонської) польові дослідження стикаються з низкою ускладнень. Серед інших чинників - безпосередній ризик наземних мін та проблема доступу до археологічних пам'яток. Це можливо лише за погодженням з військовим відомством, Збройними Силами України, Службою Територіальної оборони, Службою Безпеки України і так далі. Часто доступ досить обмежений або навіть заборонений через наявність на цих територіях сучасних військових об'єктів, адже майже вся країна вкрита мережею бліндажів, окопів і спостережних пунктів. Ці ж проблеми, разом із загрозою артилерійських і ракетних обстрілів, ускладнюють проведення робіт у прифронтових районах Харківської, Херсонської та Миколаївської областей.

По-друге, багато міжнародних проєктів було скасовано через складнощі проведення досліджень у країні, у якій триває повномасштабна війна. Варто зазначити, що українська археологія значною мірою залежить від участі міжнародних партнерів, адже державне фінансування в цій галузі практично відсутнє.

По-третє, значна кількість археологів-практиків стали внутрішньо переміщеними особами або опинилися за межами країни внаслідок евакуації.

Варто також підкреслити, що багато археологів вступили до лав Збройних Сил України або сил ТРО. Серед цих археологів є керівники експедицій та досвідчені фахівці, відсутність яких однозначно призведе до згорання археологічної діяльності. Аналогічні процеси відбувалися і в сфері археологічної освіти. Багато студентів було евакуйовано за межі України або направлено до міст і сіл у більш спокійні регіони. Тому археологічна практика проходить переважно за місцем поточного проживання студента в селі чи місті, на базі місцевої експедиції чи місцевого музею.

Однак, незважаючи на ці труднощі, деяким експедиціям вдалося зберегти персонал і можливість працювати в цей складний час – у Вінницькій, Закарпатській, Львівській, Одеській, Сумській, Полтавській, Чернівецькій та інших областях. Серед них варто згадати експедиції в Київській області, які працювали на територіях, що не зазнали окупації та значних обстрілів, а також роботу в самому Києві. У Києві роботи не припинялися через необхідність постійного моніторингу руйнування археологічних об'єктів під час будівництва та навіть планових археологічних досліджень. Ці роботи також переважно пов'язані з вивченням середньовічних старожитностей [Івакін, Буйських, Зоценко, Скороход, Жигола, Готун, Гнера, Борисов, Шидловський, Сушко].

З іншого боку, незважаючи на загальне зменшення кількості польових археологічних проектів в Україні, ми можемо спостерігати значне зміщення акцентів у напрямку досліджень. Війна вимагає вирішення першочергових завдань зі збереження та моніторингу руйнування археологічних ландшафтів. Академічні дослідження та проекти, спрямовані на вирішення суто наукових проблем, поступилися місцем більш нагальним питанням захисту культурного середовища загалом та археологічної спадщини. На рівні регіонів спостерігається поява ініціатив, покликаних забезпечити збереження культурних цінностей, зокрема, діяльність громадських організацій, наукових установ, волонтерських груп, які забезпечують евакуацію музейних колекцій та збереження музейних фондів, а також фіксацію фактів пошкодження пам'яток культурної спадщини. Наприклад, у 2020 році громадська організація «Спілка

археологів України» видала перший посібник для військових, який описує дії у разі виявлення об'єктів чи предметів археологічного характеру [Telizhenko]. Улітку 2022 року Інститут археології НАН України створив Моніторингову археологічну експедицію, завданням якої є фіксація втрат археологічної спадщини внаслідок військової агресії російської федерації [Засідання НАН України].

Пошкодженні та знищені пам'ятки

Найбільшою втратою для української археології є пограбування музейних колекцій на окупованих територіях. Непоправної шкоди завдала відсутність розроблених процедур захисту музейних колекцій від бомбардувань та евакуації колекцій із прифронтових територій. Ефективних механізмів евакуації не було розроблено, а Міністерство культури та інформаційної політики не надало чітких інструкцій, матеріалів та організаційної підтримки для проведення рятувальних операцій щодо музейних фондів. Ця проблема досі не вирішена, незважаючи на постійну зміну лінії фронту на півдні та сході нашої країни. У таких умовах втрати неймовірні - сотні регіональних краєзнавчих музеїв були розграбовані. Серед найвідоміших - музеї Херсона, Мелітополя та Маріуполя. Колекції Херсонського краєзнавчого музею разом з іншими музеями міста систематично вивозилися до окупованого Криму, що є масштабною крадіжкою нашої спадщини російською федерацією. Мелітопольський краєзнавчий був відомий тим, що мав рідкісну колекцію скіфського золота, сліди якої зараз втрачені. Маріупольський музей зберігав унікальні археологічні колекції, серед яких, наприклад, колекція з розкопок маріупольського неолітичного могильника відомого українського археолога Миколи Макаренка.

Сам музей значно постраждав унаслідок бойових дій, що відбувалися безпосередньо в місті, а ті експонати, що вціліли, були розграбовані окупантами - повідомляється, що рештки було вивезено до окупованого Донецька.

Війна також вплинула на історико-археологічні заповідники, наприклад, заповідники «Ольвія», «Кам'яна Могила» та експозицію кам'яних статуй середньовіччя під відкритим небом на горі Кременець в Ізюмі. Залежно від того, як розвиватимуться військові дії, можна прогнозувати, що подібна доля може спіткати й парки кам'яних статуй, розташовані на внутрішній території Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, біля музею вугільної промисловості в Лисичанську або біля краєзнавчих музеїв у Довжанську чи Бердянську.

Наразі, за наявною інформацією, представники музейних установ російської федерації збирають інформацію, яка використовується з метою ведення антиукраїнської пропаганди. Не виключено, що до сфери їхніх інтересів потраплять і об'єкти археологічної спадщини. Уже з'явилися пропагандистські повідомлення про «порятунок» Маріупольського краєзнавчого музею та «золота скіфів», яке зберігалось в Мелітопольському міському краєзнавчому музеї. Таке ставлення окупантів до культурної спадщини є цілком передбачуваним, адже метою війни росії проти України є не лише захоплення її території та підкорення українського народу, а й знищення його ідентичності, історії та суспільної і історичної пам'яті. Саме тому об'єкти культурної спадщини стали особливою мішенню для ворога. Враховуючи, що війна в Україні триває з 2014 року, кількість зруйнованих або пошкоджених об'єктів культурної спадщини обчислюється тисячами, особливо в Донецькій та Луганській областях, а також у Криму.

Що стосується археологічних об'єктів, то наразі неможливо навіть точно встановити їхні втрати. Однак передусім слід визначити фактори, які спричиняють шкоду археологічним територіям. Такі явища або дії можна визначити як фактори загрози для археологічних об'єктів:

1. Руйнування археологічних пам'яток унаслідок безпосередніх військових дій на фронті - наслідки ракетних ударів, артилерійських обстрілів, мінометного вогню. Варто зазначити, що ця війна є насамперед війною дистанційною, для якої характерні потужні артилерійські атаки, ракетні удари,

«стіна вогню», артилерійські та танкові дуелі, бомбардування важкими авіаційними бомбами. Такі дії завдають найстрашнішої шкоди ландшафтам, а разом з ними і археологічним пам'яткам.

2. Руйнування пам'яток унаслідок будівництва сучасних військових об'єктів - бліндажів, окопів, вогневих та спостережних пунктів тощо. Під час наступу російських військ навесні 2022 року північні, східні та південні регіони країни опинилися під загрозою окупації, і не було точно відомо, де саме його можна буде зупинити. У тих умовах уся країна практично перетворилася на мережу блокпостів, бліндажів, окопів, спостережних пунктів, в організації та будівництві яких брало участь усе населення країни. Ця діяльність призвела до масштабних трансформацій ландшафту - переміщення ґрунту, зведення штучних укріплень, виймання великих обсягів землі. Зрозуміло, що подібна діяльність відбувається по обидва боки фронту, але необхідно розуміти, що дії української сторони зі створення військових об'єктів були наслідком вторгнення, і в Україні не було іншого виходу, адже ми повинні були в першу чергу захистити людські життя та домівки. У даному випадку знищення частин пам'яток і культурних шарів було вимушеною дією перед обличчям реальної загрози ворожого нападу. У зв'язку з тим, що Україна є стороною, яка захищає свою територію і населення, саме російська сторона є такою, що несе повну відповідальність за пошкодження та втрати культурної спадщини.

3. Використання пам'яток як сучасних військових об'єктів. Зрозуміло, що як у попередні епохи, так і в сучасній війні велике значення мають топографічно значущі об'єкти - найвищі точки ландшафту, береги річок, рівні терас, наявність озер, боліт, ярів тощо. Аналіз карт військових дій в Україні повністю підтверджує думку про те, що топографічні особливості місцевості повною мірою використовуються обома воюючими сторонами. Лінія фронту зазвичай проходить уздовж річок, країв терас, вододілів, а захисні, спостережні або вогневі споруди влаштовуються з урахуванням особливостей рельєфу місцевості. З цих причин такі антропогенні ландшафтні об'єкти, як кургани, вали, рови, стародавні городища, також стають топографічними пунктами, які

активно використовуються з огляду на те, що вони безпосередньо позначають або самі є найвищими точками на ландшафті. Наприклад, кургани, починаючи з раннього залізного віку і до пізнього середньовіччя, традиційно будувалися на найвищих ділянках місцевості, відповідно навіть зараз вони є зручним місцем для сучасних військових об'єктів.

4. Мародерство на об'єктах. Такі дії спостерігаються з обох сторін. Зрозуміло, що система охорони пам'яток не працює на прифронтових територіях і в «сірій зоні», що унеможливорює відстеження дій грабіжників, метою яких є вилучення археологічних об'єктів з їхнього контексту та подальший продаж. Незаконні розкопки неодноразово фіксувалися на звільнених територіях Луганської області під час досліджень у 2016-2021 роках [Шидловський, Корнієнко, Івакін].

5. Акти вандалізму щодо видимих об'єктів археології. Відомі випадки вандалізму щодо пам'яток античної архітектури та мегалітичних скульптур раннього залізного віку-середньовіччя. Один з найвідоміших випадків - обстріл групи половецьких скульптур поблизу міста Ізюм Харківської області.

Якщо говорити в загальних рисах, то йдеться про вплив війни на стан археологічного ландшафту та об'єктів, пов'язаних із ним. Більшість пошкоджень / руйнувань археологічних об'єктів відбувається через ненавмисні дії. Це зрозуміло, зважаючи на обставини, які до цього призводять, коли особовий склад військових підрозділів змушений вживати низку заходів для збереження життя. Проте зафіксовані поодинокі випадки, які дозволили виявити археологічні об'єкти, що мають сліди умисного пошкодження, ймовірно, з метою пограбування [Telizhenko].

Слід зазначити, що більшість випадків пошкодження або руйнування археологічних об'єктів зафіксовано на підконтрольній Україні території. Це пояснюється тим, що для їх фіксації проводяться цілеспрямовані роботи, до яких залучаються фахівці Інституту археології НАН України, музейних та освітніх установ, громадських організацій. На окупованих росією територіях такі роботи не проводяться.

Проблематика збереження та виявлення пошкоджених археологічних пам'яток

Нагальна проблема організації діяльності з моніторингу стану археологічних об'єктів на звільнених територіях потребує значного адміністративно-правового підґрунтя. Моніторинг стану археологічних пам'яток стикається з низкою труднощів, пов'язаних із небезпекою перебування поблизу військових об'єктів або на територіях, наближених до зони бойових дій. Це ще більше ускладнюється через важкодоступність археологічних об'єктів, які можуть бути корисними у військовому сенсі. Також проблематичною є можливість виявлення нових археологічних об'єктів унаслідок ландшафтних трансформацій, що відбулися під час військових дій. Така робота вимагає не лише фіксації зовнішніх пошкоджень, але й збору інформації через вивчення фактів, пов'язаних із руйнуванням культурних шарів. Це передбачає безпосередню присутність дослідників на території пам'ятки, проведення необхідних етапів археологічних досліджень та наукову інтерпретацію отриманих даних. Наразі існує кілька основних проблем для процесу фіксації руйнувань археологічних об'єктів.

По-перше, це реєстрація об'єктів. Проблема полягає в тому, що ще до війни питання реєстрації археологічних об'єктів перебувало на дуже низькому рівні. Роками деякі регіони не надавали інформації про виявлені археологічні об'єкти до центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини - Міністерства культури та інформаційної політики України. Згідно з українським законодавством, пам'яткою вважається лише той об'єкт, який занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а отже, застосування всієї сукупності пам'яткоохоронних заходів до нововиявлених об'єктів є досить проблематичним. Те саме стосується і фіксації втрат та пошкоджень - як зафіксувати шкоду, завдану археологічному об'єкту у випадку, якщо ця територія офіційно не є пам'яткою археології?

По-друге, поточна фіксація пошкоджень культурної спадщини України переважно зосереджена на моніторингу стану «видимих» об'єктів - пам'яток

архітектури, об'єктів монументального мистецтва, культових споруд тощо [Теліженко].

Культурна спадщина, яку називає Міністерство культури та інформаційної політики України, практично не враховує археологічних пам'яток. На відміну від пам'яток архітектури та мистецтва, археологічні об'єкти є невидимими і їх виявлення пов'язане з безпосередніми польовими дослідженнями - археологічними розвідками та розкопками. Відповідно, для того, щоб зафіксувати втрату певної пам'ятки, необхідно створити пам'яткоохоронну документацію на цей об'єкт з метою внесення його до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Цей процес може бути здійснений лише за безпосередньої присутності в польових умовах, на територіях пам'яток і в постійній співпраці археологів з пам'яткоохоронцями.

Наступним ризиком моніторингу стану археологічної спадщини є питання доступу до об'єктів. Прифронтові території Харківської, Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей наразі є недоступними для проведення будь-яких польових робіт через прямі загрози життю та здоров'ю. Проте розмінування та процес відбудови міст і сіл на деокупованих територіях Київської, Житомирської, Чернігівської та Миколаївської областей уже розпочався. Однак археологічні роботи на цих територіях значно ускладнені через обмежений доступ до земель за межами сучасних населених пунктів. Існує потреба в координації цієї роботи з військовими адміністраціями, службою Територіальної оборони та іншими військовими структурами. На північних територіях, що межують з білоруссю та російською федерацією, запроваджено режим підвищеної небезпеки, заборону на використання БПЛА, патрулювання тощо. Тому значна частина часу під час моніторингової роботи витрачається на узгодження дій з різними органами влади. При виконанні робіт на деокупованих територіях існує значна небезпека натрапити на мінні загородження. Існує також небезпека артилерійських і мінометних обстрілів, проникнення груп диверсантів. Особливо це стосується прикордонних із російською федерацією районів Чернігівської, Сумської та Харківської

областей, які постійно перебувають під обстрілами з території росії. Моніторинг і дослідження історичних ландшафтів на нещодавно звільнених територіях має відбуватися разом із воєнізованою охороною, вибухотехнічними службами, саперами, із забезпеченням належного рівня безпеки.

Поточні роботи та обстеження археологічних об'єктів під час війни

З 2014-го і до лютого 2022 року військові дії на території України відбувалися в межах двох східних областей - Луганської та Донецької. Умовна лінія розмежування між окупованими росією територіями цих областей та територіями, підконтрольними Україні, пройшла у степовій зоні вздовж річок Сіверський Донець та Кальміус. Долини річок багаті на хронологічно різноманітні поселення та могильники, а на плато, особливо на видних місцях, трапляються як окремі кургани, так і курганні групи.

Перші свідчення про пошкодження археологічних пам'яток були спорадичними і базувалися переважно на аматорських фотографіях і репортажах із місць подій, які з'являлися в ЗМІ в той час. Яскравим прикладом є аматорські відео та спеціальні репортажі про оборону ділянки українського кордону поблизу міжнародного митного терміналу «Довжанський» у липні-серпні 2014 року, під час якої Збройним Силам України та Державній прикордонній службі довелося використовувати курганну групу в оборонних цілях. Пошкодження групи курганів біля терміналу було зафіксовано супутниковими знімками, і їх можна побачити на відео [Друга річниця героїчної оборони Довжанського].

У 2016 році було проведено спільну моніторингову місію поблизу зони бойових дій на території Луганської області з метою фіксації стану археологічних пам'яток, у якій взяли участь представники Інституту археології НАН України, Української Гельсінської спілки з прав людини та Міжнародного співробітництва з прав людини. Результати цієї місії були представлені на засіданні вченої ради у травні 2016 року та в електронній публікації [Telizhenko].

З 2017-го по 2021 рік регулярно проводилися археологічні обстеження археологічних пам'яток у Луганській області, як поблизу лінії розмежування, так і на кордоні з росією. За результатами цих досліджень було проведено презентації в різних містах України. 16 травня 2019 року Спілка археологів України організувала міжнародний семінар у Києві, на якому, серед іншого, була представлена спільна доповідь Сергія Теліженка та Семюела Гарді «Археологія на окупованих територіях та в зонах збройних конфліктів» [Теліженко, Гарді]. Крім того, було видано посібник для Збройних Сил України «Археологічні пам'ятки і війна».

З початком повномасштабного вторгнення і військовими діями на значно більших територіях, а також з масштабом змін і руйнувань археологічних об'єктів було необхідно посилити контроль за об'єктами археологічної спадщини. У цих умовах представники кількох наукових, освітніх та музейних установ створили «Групу моніторингу археологічних ландшафтів», до якої ввійшли практикуючі археологи та пам'яткоохоронці. До діяльності Групи долучилися представники Інституту археології НАН України, Українського державного інституту культурної спадщини, історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного музею історії України та низки громадських організацій.

Одним з напрямів роботи групи є моніторинг на деокупованих територіях Київської та Чернігівської областей. На базі цих територій було створено два загони - Київський та Чернігівський, і за перше півріччя 2023 року групою було обстежено низку пам'яток, серед яких важливі городища епохи Київської Русі - Макарів, Мотижин, Білогородка, Вишгород, Чернігів, Седнів та Остер. Оцінки проводилися на замовлення Сил оборони на території стародавнього Києва та його околиць. Виконання цих робіт було частково підтримано Deutsches Archäologisches Institut (DAI) у рамках проекту «Українська археологічна спадщина під загрозою війни: порятунок та захист» за програмою дослідницьких стипендій DAI [Івакін В., Моця Б.].

Попередні результати роботи Групи археологічного ландшафтного моніторингу, а також обговорення проблем, пов'язаних із нагальними питаннями збереження археологічної спадщини, було висвітлено під час науково-практичного семінару «Охорона та збереження археологічної спадщини України».

У 2022 році Моніторинговою археологічною експедицією, створеною в Інституті Археології НАН України під керівництвом кандидата історичних наук Всеволода Івакіна, було проведено низку робіт, а саме:

1. Київ. Археомоніторингові дослідження розпочалися ще під час активних бойових дій навколо столиці. На території Києва бійцями бригади Сил територіальної оборони України виявлено пам'ятку археології, яку археолог Андрій Оленич визначив як раніше невідоме поселення софіївського типу трипільської культури.

Навесні бійцями бригади Сил територіальної оборони України під час оборонних земляних робіт на території столиці виявлено давнє людське поховання. Найвірогідніше, поховальний комплекс відноситься до цвинтаря церкви апостолів Петра і Павла на Куренівці. Дерев'яний храм у давньому передмісті Києва було споруджено в середині XVIII ст. коштом київського міщанина Кіндрата Бушука. У 1903–1905 роках за проектом архітектора Миколи Казанського було зведено новий мурований Петропавлівський храм з дзвіницею (знесені радянською владою у липні 1987 року).

2. Віта-Поштова. Улітку науково-рятувні археологічні роботи було проведено на території с. Віта-Поштова Фастівського району Київської області. Дослідження було викликано зверненням військових структур задля здійснення нового етапу музеєфікації ДВС (довготривалої вогневої споруди) № 179 (проведені Міжнародною асоціацією дослідників фортифікації «Цитадель»). Необхідність участі спеціалістів-археологів у цих діях зумовлена розміщенням тут пам'ятки археології – городища давньоруської доби. Фортецю зведено наприкінці X ст. на північному березі р. Віти – найближчої оборонної лінії Києва, яка захищала з півдня столицю Русі від набігів кочовиків.

Попри незначний обсяг та вимушено високі темпи проведення робіт – уточнено влаштування оборонних споруд городища, досліджено п'ять об'єктів давньоруського часу та два об'єкти часів Другої світової війни, зібрана репрезентативна колекція археологічного матеріалу. Важливими постають фіксація на пам'ятці не лише матеріалу ранньої залізної доби (середини I тис. до н. е.), а й виділення горизонту, що передував створенню тут фортеці часів Київської Русі з матеріалами I тис. н. е. (?), які не були виокремлені під час попередніх робіт.

3. Бишів. У серпні–вересні проведено візуальне обстеження та складено акт технічного стану археологічного об'єкта місцевого значення – городища XI–XIII ст., а пізніше замчища XVI–XVII ст., розташованого в с. Бишів Фастівського району Київської області. Під час огляду цієї пам'ятки фактів руйнації та пошкоджень археологічного культурного нашарування внаслідок бойових дій не виявлено. У результаті моніторингу складено сучасну облікову документацію на городище та неукріплене поселення і подано на розгляд до Управління культури КОДА. На відстані 450 м від городища на північний схід було виявлено та досліджено середньовічне поховання, яке, імовірно, відноситься до некрополя давньоруського поселення.

4. Макарів. У вересні–жовтні візуально обстежено пам'ятку місцевого значення – городище XI–XIII, XVI–XVII ст. у смт Макарів Бучанського району Київської області. На території городища зафіксовано ураження археологічного шару в результаті обстрілу БМ «Град». Наразі співробітники МАЕ разом із представниками Київської обласної організації ГО «УТОПІК» розробляють сучасну облікову документацію на археологічні пам'ятки на території смт Макарів.

5. Ніжиловичі. У той же період було проведено розвідки з метою укладання облікової документації на археологічні об'єкти у с. Ніжиловичі Бучанського району Київської області. У результаті обстежень зафіксовано багат шарову пам'ятку з матеріалами доби пізнього бронзового – раннього залізного віку, Давньої Русі та козацьких часів. Під час огляду населеного

пункту фактів руйнації та пошкоджень археологічного культурного шару нововиявленої пам'ятки внаслідок бойових дій не зафіксовано.

6. Мотижин. Проведено моніторинг у с. Мотижин Бучанського району Київської області. Фактів руйнації та пошкоджень археологічного культурного нашарування давньоруського городища XI–XIII ст. унаслідок бойових дій не виявлено. Сьогодні співробітники МАЕ разом із представниками Київської обласної організації ГО «УТОПК» розробляють сучасну облікову документацію на археологічні пам'ятки в с. Мотижин.

7. Чернігів. У жовтні розпочався археологічний моніторинг пам'яток Чернігівщини. Представники МАЕ провели візуальний огляд археологічних об'єктів м. Чернігова. Зафіксовано численні ушкодження поховальних комплексів давньоруського курганного могильника в урочищі Болдині Гори, виявлено руйнації культурних нашарувань на міському дитинці. Наразі досліджується стан археологічних пам'яток в Острі та Седневі [Повідомлення НАН України].

Висновки

Загалом з початком нового етапу в російсько-українській війні, який розпочався 24 лютого 2022 року, кількість і тяжкість пошкодження й знищення археологічних пам'яток та інших об'єктів культурної спадщини стрімко зростає. Зрозуміло, що на тлі жахливих злочинів проти людяності, жертв серед мирного населення та руйнування інфраструктури України повідомлення про шкоду, заподіяну археологічним пам'яткам і ландшафтам, відходять на другий план. Проте навіть у такій ситуації науковці, фахівці з охорони культурної спадщини та просто небайдужі громадяни знаходять час для збору інформації та фіксації характеру і масштабів руйнувань археологічних об'єктів.

Насправді, сучасне українське суспільство як ніколи готове вирішувати проблеми через громадські ініціативи - від забезпечення армії до гуманітарної допомоги людям, які постраждали від війни. Громадські об'єднання часто беруть на себе ту роботу, яку мали б виконувати державні органи. У ситуації, коли загроза втрати частину культурної спадщини внаслідок агресії постійно

присутня, у суспільстві відбувається переосмислення значення цієї спадщини і формується розуміння важливості збереження та вивчення об'єктів, що мають історичну, антропологічну, етнографічну, археологічну цінність.

Війна також гостро оголила існуючі проблеми в системі охорони пам'яток. Облік втрат археологічної спадщини має передбачати перевірку стану не лише тих об'єктів, які було внесено до Державного реєстру, а й включати суцільне обстеження з метою визначення наявності чи відсутності археологічних свідчень на всіх територіях, де ландшафт трансформувався внаслідок бойових дій, а також де відбувалося будівництво оборонних споруд. Це дасть змогу визначити пріоритетні напрями, над якими необхідно буде працювати після завершення бойових дій, а також передбачити механізм грошової оцінки збитків, завданих російською агресією археологічній спадщині України. Однією з нагальних проблем є відсутність державної програми моніторингу об'єктів археологічної спадщини. Діяльність моніторингових груп і об'єднань залишається на рівні громадської ініціативи науковців та експертів, але поки що ігнорується на державному рівні. Це може призвести до того, що результати роботи групи не буде враховано в майбутніх оцінках збитків, завданих війною культурній спадщині.

Джерела та література

Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_150.

Друга річниця героїчної оборони Довжанського URL: <https://youtu.be/4du0ed4HI0o?si=o08BYE5SMV9e3qXo>.

Засідання Президії НАН України 13 грудня 2023 року URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=10871&fbclid=IwAR2Zkc8LtsAxmRWG8JqgWkrQ-Z8pS1yYLETPmWthWOeeRlb6NxESS13bV7U>.

Івакін, В., Буйських, А., Зоценко, І., Скороход, В, Жигола, В, Готун, І., Гнера, В., Борисов, Ф., Шидловський, П., Сушко, А. 2022. Моніторинг на

Київщині та Чернігівщині археологічних об'єктів, які постраждали від військової агресії росії. *Археологічні дослідження в Україні*, с. 124-127.

Івакін, В., Моця, Б. Науково-практичний семінар «Охорона та збереження археологічної спадщини України». URL: <https://zenodo.org/records/7424472>.

Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1970 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152.

Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_040.

Науково-практичний семінар «Охорона та збереження археологічної спадщини України». URL: <https://youtu.be/aWWan8H3BSQ?si=etvFZFd81cyqH7sA>

Повідомлення НАН України. Моніторинг археологічних об'єктів під час війни в Україні, Про роботу Моніторингової археологічної експедиції (МАЕ) Інституту археології НАН України у 2022 році. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=10220>.

Посібник для Збройних сил України «Археологічні пам'ятки і війна». URL: <https://armyinform.com.ua/2020/12/14/arheologichni-pamyatky-i-vijna-dlya-vijskovosluzhbovcziv-zsu-prezentuvaly-posibnyk-z-ohorony-kulturnyh-czinnostej/>.

Теліженко, С., Гарді, С. Ситуація з археологічною спадщиною в зоні бойових дій / Відкритий семінар в рамках Всеукраїнського фестивалю науки. URL: <https://youtu.be/zlU4rvJfgTs?si=K2XJ5swdotQ8JgyS>.

Теліженко, С. 2023. Війна в Україні: нові виклики для археології. *Vita Antiqua*, 14, с. 24–35.

Шидловський, П., Івакін, В. Науково-практичний семінар «Охорона та збереження археологічної спадщини України». URL: <https://zenodo.org/records/7424472>.

Moldovan, T. 2022. The Russian invasion in Ukraine and Cultural Heritage Protection. *Babeş-Bolyai University of Cluj-Napoca*, 9.2, с. 231-242.

Radchenko, S., Kiosak, D. 2023. Always take a look back. Ethics in post-conflict archaeology., *Cambridge University Press Archaeological Dialogues*, 30, p. 90-93.

Telizhenko, S. 2016. Monitoring Archaeological Sites & Monuments in a War Zone, URL: <http://rmchapple.blogspot.com/2016/07/monitoring-archaeological-sites.html>.

Ілля Ткаченко
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу виставкової роботи
Музею історії Десятинної церкви